

mindez azt jelenti, hogy a zömmel férfiak által meghatározott, de a férfiakétól eltérő korabeli női műveltség Heltainé kiadói tevékenységének hála a közízlés általános gyengüléséhez, valamint az olvasóközönség megnövekedéséhez vezetett.

Nem lehet azonban Czintos Emesét elfogulatlansággal vádolni: noha a mizogünia eseteire gyakran felhívja a figyelmet (pl. 136, 151), az *Eurialus és Lucretia* Brownlee-féle értelmezése kapcsán éppen a nőgyűlölő értelmezést igyekszik meggyőzően cáfolni (193–194). A könyv ezen fejezetének (*Retorika, poétika, ideológia: Az Eurialus és Lucretia beszédmódjai*) fontos megállapítása szerint ugyanis a protestáns morálon és retorikán felül a szerelmi his-

tória szereplőinek jellemét, gondolkodását és tetteit a rendelkezésre álló „klerikális és udvari regiszterek által meghatározott” (194–195) kettős nőkép alakítja.

A históriás ének műfaja, a szórakoztató vagy népszerű irodalom, s maga az irodalom is nehezen megragadható fogalmak – a gyönyörködtetésre, szórakoztatásra és időmúlatásra irányuló szándék azonosítása és megállapítása nem kevésbé nagy feladat. Czintos Emese disszertációjával az erről folyó diskurzushoz tudott érdemben hozzászólni. Így a szerző kutatási eredményeit figyelembe véve kijelenthetjük: szándék van.

Maróthy Szilvia

Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Litterae Hungariae. Transformationsprozesse im europäischen Kontext (16–18. Jahrhundert)*

Im Auftrag der Grimmelshausen-Gesellschaft Münster in Zusammenarbeit mit Klaus HABERKAMM, herausgegeben von Peter HESSELMANN

Wissenschaftliche Schriften der WWU Münster, Reihe XII, Band 20 (Münster: WWU, 2018), 592 l.

A tudós szerzőpáros, Knapp Éva és Tüskés Gábor az elmúlt húsz évben keletkezett tanulmányainak németül eddig kiadatlan részét gyűjtötte össze a kora újkori magyar–német kapcsolattörténet területéről. A láthatóan egységes egészként kezelt kötet, amely tartalmilag az eltérő eredeti megjelenési helyek és idők ellenére is összetartozó egészet képvisel, ezúttal még formálisan is szinte elrejtí a szerzőség attribútumait. A közel hatszáz oldalas könyv névmutató előtti oldalán található meg az a lista, amely megadja az eredeti megjelenési helyet, és kezdőbetűkkel jelöli az

egy-egy tanulmányok szerzőjét. A münsteri Westfälische Wilhelms-Universität igényes sorozatában közreadott gyűjtemény folytatja azt a hagyományt, irodalom, néprajz- és művészettörténeti koncepciót, amelyet Knapp Éva és Tüskés Gábor a két kultúra összefüggéseinek feltárása érdekében korábban már több német és angol nyelvű tanulmánykötettel megvalósított. Miként bevezető ajánlásában Peter Heßelmann, a münsteri Grimmelshausen Társaság elnöke megfogalmazta, a kötet tükrözi, hogy Magyarország mindig multietnikus és multikonfessionális or-

szág volt, amely nyitottnak mutatkozott a különböző külföldi hatások befogadására. Ezt a tendenciát igazolják a tanulmánykötet dolgozatai is, különlegességük pedig abban rejlik, hogy az átfogó témákon túl olyan filológiai rétegeket tárnak föl, amelyek a két kultúra kutatásának sok évtizedes történetében elkerülte a tudós kutatók figyelmét.

A kötet 17 tanulmányából hat közlemény most először jelenik meg német nyelven, az eredetileg németül publikált tanulmányok nagy része ismeretlen magyarul, kettő pedig itt lát először nyomdafestéket. Az öt fejezetbe szerkesztett dolgozatok tematikus összekapcsolódást mutatnak, az egyes fejezeteken belül pedig a tartalmi időrend a rendezői elv. A tanulmányok egy része előadás-ként olyan konferenciákon hangzott el, amelyeket részben az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete és a münsteri Grimmshausen Gesellschaft rendezett, magyar részről többnyire Tüskés Gábor irányításával, ezek az előadások a nyomtatott változatban természetesen már alkalmazkodtak a publikációs követelményekhez, éppúgy miként a magyarul megjelent dolgozatok is a német megjelenés érdekében átdolgozásra kerültek.

A *Német-magyar irodalmi kapcsolatok* című fejezet nagyrészt egy szerzőhöz vagy motívumhoz kötött tanulmányai a húszéves kutatás bevezető összefoglalását is tartalmazzák, a kora újkor irodalomtörténetének magyar és német párhuzamait, összekapcsolódását világítják meg. A *Fortunatus in Ungarn* az első eredeti német regény két magyar nyelvű átdolgozását ismerteti meg az olvasóval, a verses formában megjelent *Az Fortunatusrol valo szép historia, énece szerint szerevezve* (1577–1583) című nyomtat-

ványt és *Az Fortunatusrol iratott igen szép nyájias beszédü könyvetske...* (1651) című prózai munkát. Noha a német nyelvű bibliográfiai szakirodalom tud a magyar Fortunatus-kiadásokról, nem átdolgozásként, hanem fordításként regisztrálja őket, és a közreadott adatok is több tévedést tartalmaznak. Tüskés Gábor a filológiai korrekción túl részletesen elemzi a magyarul megjelent feldolgozások eredetiségét, fejlődéstörténeti háttérrel rajzol föl a magyar verses elbeszélés és a regénykezdetének kialakulásához. A szakirodalom elavult feltevéseit tisztázva, a fordítás és átdolgozás technikai és tartalmi finomságait részletezve Tüskés még kitér arra is, hogy miként alakult a két szöveg további kiadástörténete, illetve hogyan épült be a motívum a magyar irodalomba a 16. század közepétől kezdve egészen a romantika koráig.

A német barokk egyik legizgalmasabb regénye, amely egyértelműen a magyar történelemhez kötődik, Daniel Speer *Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* (1683) című műve. 2003-ban Tüskés Gábor ennek a regénynek kapcsán rendezett konferenciát magyar, német és olasz résztvevőkkel, a Német Nagykövetség támogatásával. A tanácskozást Tüskés Gábor moderálta, előadást is tartott, és nagyon tartalmas bevezetőt mondott a regényhez köthető legendás magyar film, *A trombitás* levetítése alkalmából. Jelen kötetben közreadott és első ízben megjelent tanulmánya szintetizálja a regényről, annak szerzőjéről, a motívum tovább éléséről szóló tudnivalókat, beleértve a későbbi magyar regényes feldolgozásokat éppúgy, mint a filmes adaptációkat.

Knapp Éva *Martin Cochem Gertrudensbuch in ungarischer Sprache* (1681) című tanulmányában egy eddig feldolgozatlan

imádságoskönyvvel foglalkozik, összefoglalva az imádságoskönyvekre vonatkozó szakirodalmat, rámutatva az eddig hiányzó, a műfaj nemzetközi kontextusban való értelmezésére. Az imádság műfaj elméletének történeti háttérét, az ismeretlen példányfeltárásokat és a fordítás elemzését egyaránt új megfigyelésekkel gazdagító dolgozat még lábjegyzetében is figyelemfelkeltő újdonságot tartalmaz. A tanulmány 10. jegyzetéből tudható meg, hogy Knapp Éva összeállította *A magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek jegyzékét az 1701–1920 közötti időszakból*, amely jelenlegi kéziratos formájában is 5673 tételt regisztrál.

Tüskés Gábor tanulmánya (*Deutsch-ungarische Kontakte auf dem Gebiet der Historia litteraria im 18. Jahrhundert*) arra a Tarnai Andor-tanulmányra épül, amelyet szerzője már 1962-ben publikált és amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar–német kapcsolatok tanulmányozásához elengedhetetlen a közép-európai kultúrák összehasonlító elemzése. Tüskés a német recepcióval rendelkező Burius család, Czvittinger Dávid, Rotarides Mihály és Schmeizel Márton tevékenységét elemezve ad példát a magyar–német irodalomtörténeti feldolgozások összefüggéseire.

A tanulmánykötet második tematikus egysége a neolatin irodalom területről mutat be eddig kellően nem értékelt forrásokat. A magyar retorikatörténetre gyakorolt külföldi hatások egy példáját elemzi Knapp Éva a *Matthaeus Tympius in Ungarn. Ansätze zur Rezeptionsgeschichte der Werke mit einem Rhetorikbezug* című dolgozatában. A teológus, egyházi szónok, retorikatanár (1566–1616) nevéhez mintegy nyolcvan latin illetve német nyelvű retorikai mű kötődik, nevét azon-

ban csupán két magyar kutató, Imre Mihály és Kecskeméti Gábor említette meg, de viszonylag elhanyagoltnak tűnik a német szakirodalom számára is. Életművének monografikus feldolgozása még nem történt meg, de Knapp Éva támaszkodhatott néhány adatokban gazdag retorika-történeti tanulmányra. Műveinek kiadása a magyarországi nyomdák érdeklődését nem keltették fel, ami annál is érdekesebb, mert hatása a magyarországi könyvjegyzékek áttanulmányozása szerint nem volt elhanyagolható. Knapp Éva ezeket a forrásokat csoportosítva és értékelve – tulajdonosok, iskolák, possessorok után nyomozva – állapította meg, hogy Tympius olvasott és a tanításban gyakorta felhasznált szerző volt egészen a 18. század végéig. A vizsgálat másik eredménye, hogy Tympius történeti művei Magyarország iránti élénk érdeklődésről tanúskodnak, és ezt még a teljes életmű magyar szempontú feldolgozásának is meg kell erősíteni.

A Brieftheorien im ungarischen Jesuitenunterricht című Knapp-tanulmány a levéllel foglalkozó gazdag magyar szakirodalomból leginkább Bán Imre tanulmányát találta inspirálóknak, az ő nyomdokain (is) haladva vizsgálta meg Knapp Éva a jezsuita iskolákban tanított levélírás-elméletet és -gyakorlatot. A magyarországi jezsuiták gyakorlatának is kiindulópontja a humanista levélírás-gyakorlat volt, különös tekintettel Jean Voel 1571-ben megalapozott levélírás-módszertanára, amelyhez a 17. században társult Justus Lipsius népszerű metódusa is. Ezek a hatások hozták létre a 18. századra a levélműfaj szétválását a köznapi (*naturalis*) és az irodalmi (*artificialis*) levélre, amelyek készítésének szabályrendszerét kompendiumok sorával tettek könnyen elsajátíthatóvá.

A jezsuita iskolai színjátszással foglalkozik Knapp Éva *Identische Geschichtsstoffe auf der deutschen und ungarischen Jesuitenbühne* című tanulmánya. A rendkívül gazdag magyar színháztörténeti szakirodalom vázlatos áttekintése után Knapp Éva Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna *Történelem a színpadon* kötetét figyelembe véve, azokat a jezsuita drámákat dolgozta fel, amelyek a jelzett monográfiából kimaradtak, azaz a magyar vonatkozású darabok külföldön kerültek előadásra. A feldolgozott műveket a szerző történeti szereplők szerint tematikus csoportban elemezte, a hat tárgyalandó csoport témaköre: három Szent Istvánról szóló drámacsoport, egy I. Béláról, egy II. Béla fiai közti viszályról, egy Hunyadi Lászlóról, egy Hunyadi Mátyásról, egy pedig a „magyar–bolgár királynak” nevezett Trebellusról szól. A hasonló témájú magyar és német iskoladrámák összevetéséből Knapp Éva fontos megállapításokat tesz a külföldi nézők számára történő feldolgozás, a jellemvariánsok, a történeti háttér részletezését illetően. A szövegeken alapuló vizsgálat számos olyan korábbi megállapítást helyesbít, ahol csak címlapok, színlapok alapján vontak le a kutatók nem mindig helytálló következtetéseket, például tévesnek bizonyult az a korábbi feltevés, hogy az azonos drámacím mögött ugyanaz a szöveg került előadásra, másrészt az eltérő feldolgozások az iskolában elsajátított nyelvi és történelmi tudás befogadói komplexitásától függött.

A tanulmánykötet harmadik fejezete a tudós szerzőpáros olyan érdeklődési területébe ad bepillantást, amely több önálló kötetben, tematikus feldolgozásban is az olvasó elé kerülhetett. A *Szöveg és kép* című fejezet kutatásait megelőzte számos folyóiratban közölt tanulmány, de a *Popu-*

lári grafika a 17–18. században (Budapest: Balassi, 2004) című kötet is. Knapp Éva Rimay Jánosról szóló tanulmánya (*Virtutes concathenatae. Zum ikonographischen Hintergrund der Tugendgedichte von János Rimay*) a nagyon gazdag Rimay-szakirodalomhoz is tud olyan új megállapításokat tenni, amelyek még a kortárs Rimay-kutatókat (Jankovics József, Ács Pál) is feltételezésük újragondolására készítetik. A szerző lépésről lépésre átvizsgálja tudós elődei megállapításait és jóllehet, a Rimay versét inspiráló „picturára” ő sem tudott ráakadni, de a műfaj ikonográfiai típusát meglehetősen biztonságosan meghatározta, és fontos szempontokat szolgáltatott az esetleges szerencsével kísért további képkutatáshoz.

A szigetvári hős és a költő, hadvezér Zrínyi Miklós tevékenységének együttes tárgyalását tűzte ki célul az a magyar–német konferencia, amelyet Tüskés Gábor és Wilhelm Kühlmann szervezett 2007-ben. Tüskés Gábor egy korábban is kedvelt témáját dolgozta ki a konferenciaelőadás kedvéért, amely *Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi* címmel a konferenciakötetben is megjelent. Cennerné Wilhelmb Gizella posztumusz kötetére alapozva (*A Zrínyi család ikonográfiája* [Budapest: Balassi, 1997]), a művészettörténészek (Galavics Géza, Buzási Enikő), és az irodalomtörténészek (Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván) résztanulmányait is figyelembe véve Tüskés – gazdag, bár sajnos csak fekete-fehér képanyaggal illusztrált – részletes elemzéssel bizonyítja, hogy a Zrínyi-család korabeli értékelése direkt kontaktust tételez Európa és a magyar történelem között. A tanulmány azzal a keserű megállapítással zárul, hogy mindennek ellenére a modern Európa-történetekben a két Zrínyi alig említődik meg. Ennek a

méltatlan helyzetnek a megváltoztatására szervezték a fentebb idézett konferenciát is. Jóllehet Tüskés Gábor tanulmányában kitérőt tesz a modern Zrínyi-ábrázolás bemutatására is, itt említjük meg, hogy a konferencia óta jelent meg az a – színes képekkel is illusztrált – részletes feldolgozás, amelyben *Zrínyi Miklós alakja a 20. századi magyarországi festészetben és szobrászatban* címmel Tüskés Anna dolgozta fel a költő Zrínyi ikonográfiáját (*Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor, FODOR Pál, HAUSNER Gábor és PADÁNYI József [Budapest: MTA BTK, 2017], 153–170). A jelen tanulmánykötet két ikonográfiai fejezete is foglalkozik a jezsuitákra jellemző képi ábrázolással, mindkét dolgozat a két szerző közös munkája. A magyar művészettörténet-írásban némileg elhanyagolt területet, a barokk kori freskófestés bemutatását gazdagítja a győri jezsuita kollégium lépcsőháza freskóinak részletes elemzése (*Rhetorisches Konzept und ikonographisches Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs*), a jezsuita szentek és az emblémakönyvek sajátosságával foglalkozik az *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert* című tanulmány.

Tüskés Gábor munkásságára jellemző, hogy gyakran vet föl olyan kérdéseket, amelyek egy-egy terület további kutatásának irányt mutatnak, konferenciákat vagy nemzetközi együttműködést alapoznak meg. Az *Erzählliteratur und Reformation. Schwerpunkte einer interdisziplinären Forschungsdiskussion* című tanulmány részben megelőlegezi a reformációs jubileum egyik fő kutatási témáját, részben összefoglalja az elbeszélés-kutatás eddigi eredményeit és hiányosságait. Az elbeszélés-

kutatás egyik fontos területére konkrét példa elemzésével hívja fel a figyelmet a szerzőpáros közös tanulmánya: *Das erste Mirakelbuch von Mariatal (1661) und seine Wirkungsgeschichte*. A mirakulumos könyvek nemcsak a zarándoklatok szociáltörténetét illetően szolgálnak adalékkal, hanem tartalmi, narratív sokszínűségük okán a koraujkori elbeszélő irodalom egyik kevésbé ismert forrástípusához tartoznak. Az 1648-tól a 19. század közepéig terjedő korszakból Magyarországról több, mint ötven nyomtatott és ugyanannyi kéziratos mirakulumos könyv ismert, amelyek itt megelőlegezett tanulmányozása a műfaj sajátosságának magyar és a külföldi összefüggéseit hivatott feltárni.

A történeti elbeszélés-kutatás feladatai között nem mellőzhető Mikes Kelemen írásainak elemzése, különösen akkor, amikor a Mikes-évforduló konferenciákkal, tanulmánykötetekkel, bibliográfiával segítette a kutatást. A Hopp Lajos nevéhez köthető monumentális kritikai kiadás megjelenése után tévesen gondolta az irodalomtörténész közvélemény, hogy itt már befejezett kutatásról van szó. Tüskés Gábor nemcsak a konferencia, könyvbemutató szervezésével és Hopp Lajos hagyatékának ápolásával, hanem a Mikes-kutatás újragondolásával is irányt szabott a 18. századi irodalomtörténeti új fejezetének. A *Kelemen Mikes (1690–1761). Unbekannte Quellen zu Erzählungen in den Briefen aus der Türkei* című tanulmányában Hopp Lajos kutatásain túllépve újabb elbeszélések közvetlen forrását, illetve szövegváltozatát azonosította. Az újonnan megjelölt források mellett azonban még lényegesebb az a kutatási módszertan, amellyel Tüskés Gábor kijelölte a kutatás további módszereit és lehetőségeit.

A tanulmánykötet utolsó fejezete a kegyesség és az irodalom kapcsolatának megjelenését vizsgálta. A *Marianische Landespatronin in Europa unter besonderer Berücksichtigung Ungarns* a magyarországi Mária-kultusz történeti nyomon követésével és nemzetközi összehasonlításával tárja fel a Patrona Hungariae fogalom változását, hatását a kora középkortól napjainkig. A magyar történelem évszázadokon át öröklődő toposzai (*extra Hungariam non est vita, propugnaculum Christianitatis, fertilitas Hungariae, querela Hungariae*) mellett a Regnum Marianum toposz Szent István korától végigvonul a magyar történelmen, és a magyar identitásképzés egyik fontos motívumává válik, amely a nemzeti érdekek és konfliktusok összeütközésében is fennmarad. A *Jesuitenliteratur und Frömmigkeitspraxis in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert* című tanulmányában Tüskés Gábor példák sorával bizonyítja, hogy a jezsuiták kegyességi irodalma különböző hatásokat magába olvasztva nem önálló jezsuita kegyességet alakított ki, hanem kultúrák elsajátításával és módosításával elsősorban a kegyességi gyakorlat igényeit elégítette ki. A *Frömmigkeit zwischen Aufklärung und Gegenklärung. Eine personengeschichtliche Untersuchung* című tanulmány Koptik Odó dömölki apát tevékenységével foglalkozik. A magyar szakirodalomban néhány 19. századi összefoglalást (Károlyi Árpád, Pacher Donát) és Szörényi László műelemzését („Mária, a magyar történelem tanúja.

Koptik Odó: Thalleis”, *ItK*, 91–92 [1987–88]: 440–448) leszámítva ez az első áttekintő tanulmány Koptik apát egyháztörténeti és irodalmi munkásságáról. Koptik Odó és a huszárból bencés főapáttá szelídült, de határozott egyéniségnek megmaradt Sajghó Benedek konfliktusai, a dömölki kegytemplom és zarándokhely létrehozása, a Mária-kultusz és a csodatevést máig emlegető néphagyomány és a felvilágosodás kezdeti megnyilvánulásai Koptik Odó példáján keresztül bepillantást engednek a 18. század közepének vallási megújulási mozgalmába. A szerzők nemcsak a dömölki kegytemplom megálmodójának megpróbáltatásokkal teli életét részletezték, hanem műfaji csoportosításban – jórészt kéziratban maradt – irodalmi hagyatékát is. Sajnálatos, hogy a teljességre törekvő feltárás a tanulmány magyar nyelvű megjelenése (Tüskés Gábor – KNAPP Éva, „A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó [1692–1755]”, *Történelmi Szemle* 1. sz. [1995]: 69–81) óta senkit nem inspirált Koptik Odó ellentmondásos személyisége és helytörténeti szempontból is értékes tevékenysége feltárására.

Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánykötete a feldolgozott témák mikrofilológiai pontossága, ugyanakkor nagy ívű, tovább gondolásra érdemes témafeltárása jelentős lépést tett a magyar–német irodalmi, néprajzi, vallástörténeti kapcsolatok vizsgálata területén, ajánlatos lenne, ha az általuk évtizedek óta végzett munka fiatalok kutatócsoportjának létrehozásával lendületesen folytatódna.

Németh S. Katalin